

Міністерство освіти і науки України
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків
Одеський археологічний музей
Національної академії наук України
Відділ археології Північно-Західного Причорномор'я
Інституту археології Національної академії наук України
Державний архів Одеської області
Грецький фонд культури (Одеса)

СТАРОДАВНЄ ПРИЧОРНОМОР'Я

Випуск XI

Одеса
ОНУ
2016

УДК 9(4-11)"632/1789"
ББК 63.3(4,5)2/5
С773

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради
історичного факультету ОНУ імені І. І. Мечникова.
Протокол № 5 від 17 лютого 2016 р.

Стародавнє Причорномор'я. Випуск XI / Голов. ред. І. В. Немченко. –
Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
2016. – 610 с.

Збірка «Стародавнє Причорномор'я» складена на основі матеріалів XI читань пам'яті професора П. Й. Каришківського, міжнародної конференції, яка відбулась в ОНУ імені І. І. Мечникова 11–13 березня 2016 р. Випуск містить статті з проблем нумізматики, історії та археології Північного Причорномор'я, античної та середньовічної історії, візантинознавства, історії Європи раннього модерного часу, історіографії тощо. I–X випуски збірки виходили під назвою «Древнее Причерноморье».

Рецензенти:

Бруяко І. В. – д.і.н., директор Одеського археологічного музею НАНУ;
Довгополова О. А. – д.ф.н., професор кафедри філософії природничих факультетів ОНУ імені І. І. Мечникова.

Редакційна колегія:

Немченко І. В. – к.і.н., зав. кафедри історії стародавнього світу та середніх віків ОНУ імені І. І. Мечникова, головний редактор;
Дьомін О. Б. – д.і.н., зав. кафедри нової та новітньої історії ОНУ імені І. І. Мечникова;
Дзиговський О. М. – д.і.н., професор кафедри археології та етнології України ОНУ імені І. І. Мечникова;
Кушнір В. Г. – д.і.н., декан історичного факультету ОНУ імені І. І. Мечникова;
Луговий О. М. – к.і.н., доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків ОНУ імені І. І. Мечникова, зам. головного редактора;
Булатович С. А. – к.і.н., доцент;
Охотніков С. Б. – к.і.н., зам. директора Одеського археологічного музею НАНУ;
Руссов М. Д. – доктор хабілітат історії, професор Вищої антропологічної школи (Кишинів, Молдова);
Самойлова Т. Л. – к.і.н., зав. Відділом археології Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАНУ;
Сминтина О. В. – д.і.н., зав. кафедри археології та етнології України ОНУ імені І. І. Мечникова;
Сорочан С. Б. – д.і.н., зав. кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

ISBN 978-617-689-159-8

© Колектив авторів, 2016

© Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2016

¹⁷ Островерхов А.С. Скляні медальйони і деякі питання ідеологічних уявлень населення Північного Причорномор'я у IV-III ст. до н.е. // Археологія. – 2009. – №3. – С.75-76, рис.9; Он же. Античная стеклянная глиптика на юге Восточной Европы. – 131-154.

¹⁸ Mylonas G.E. Eleusis and the Eleusinian Mysteries. – Princeton, New Jersey – London, 1961. – P. 291-294; Olender M. Aspects de Baubô: Textes et contextes antiques // Revue de l'Histoire des Religions. – 1985. – 202. – P. 5-7, 15.

¹⁹ Scibona C.G. Demeter and Athena at Gela: Personal Features of Sicilian Goddesses // Demeter, Isis, Vesta, and Cybele: Studies in Greek and Roman Religion in Honour of Giulia Sfameni Gasparro, eds. A. Mastrocinque and C.G. Scibona. – Stuttgart PAWB (Potsdamer Altertumswissenschaftliche beitrage). – 2012 – 36. – P. 71-72, 80-83.

²⁰ Русяева А. С. Античные терракоты Северо-Западного Причерноморья (VI-I вв. до н. э.). – К., 1982.

²¹ Русяева А.С. Земледельческие культы в Ольвии догетского времени. – К., 1979. – С. 51, 70-71.

²² Török L. Hellenistic and Roman Terracottas from Egypt. – Bibliotheca Archaeologica. – 15. – Monumenta antiquitatis extra fines Hungariae reperta. – 4. – Rome, 1995. – P. 132, nos. 182-190; Pls. XCVIII-CI, nos. 186-188 types from the Early Hellenistic period.

²³ Былкова В.П. Указ. соч. – С. 303-304.

О. О. Вар'ян (Мелітополь)

ГРОМАДЯНСЬКІ ЦІННОСТІ В ДАВНІХ АФІНАХ КЛАСИЧНОГО ПЕРІОДУ

В основі формування особистості громадянина у Давній Греції знаходились базові цінності полісу, культурні та соціальні норми, утверджені громадянською общиною. Поліс, в силу особливостей суспільно-політичного розвитку, продукував ідеал особистості, здатної найбільш ефективно забезпечити функціонування громадянської общини, трансляцію культурних норм і традицій. Актуальність дослідження цінностей полісу обумовлена їх впливом на образ ідеального громадянина та засадничою роллю у процесі його формування.

Джерельну базу дослідження складають промови Демосфена, Ісократ, Лікурга Афінського, Лісія, праці Аристотеля, Ксенофонта, Платона, Плутарха, Фулідіда. Історіографія питання представлена працями Р.К. Балота, В.П. Бузескула, Ж.-П. Вернана, П. Відаль-Наке, В.В. Ставнюка, І.Є. Сурікова, Х. Туманса, у яких цінності полісу розглядаються в контексті дослідження розвитку афінської демократії,

полісу та культури. Ісономії присвячені розвідки Г. Властоса, Дж. Ломбардіні, аналізу ісегорії – стаття Дж.Д. Льюїса.

Метою роботи є дослідження основних цінностей колективу громадян афінського полісу класичного періоду, як чинника формування суспільною думкою образу ідеального громадянина та складової його втілення.

Ієрархія цінностей виходила з принципів функціонування громадянської общини, заснованих на ісономії, ісократії та ісегорії¹. Демократичні перетворення Солона були пов'язані з прагненням досягти суспільної згоди на основі євномії – благозаконня. Тіртей трактував євномію, як визначений богами порядок управління полісом царями та старійшинами, за підтримки народу². У Солоні відбувається відхід від божественної євномії на користь громадянської, з покладанням відповідальності на членів общини за дотримання «хороших законів»³. Використаний Солоні принцип євномії зберігав аристократичні конотації, будучи заснованим на ієрархічному доступі до управління полісом⁴. Проведені сейсахтейя та поділ громадян на майнові стани були спрямовані на забезпечення суспільної рівноваги. Попри те, що політичні права отримали найбідніші верстви населення – фети, які входили до еклесії та гелієї, право обіймати вищі посади та місце у ополченні визначались майновим цензом⁵.

Після реформ Клісфена в основу функціонування громадянської общини було покладено принцип ісономії, який зародився в архаїчний період. Етимологія терміну ісономія, що вперше вживається у пісні Гармодія та фрагменті Алкмеона, викликає дискусію⁶. Х. Туманс та І.Є. Суріков припускають, що ісономія до реформ Клісфена була пов'язана з рівноправним статусом аристократії⁷. Від традицій військової аристократії архаїчного періоду виводить ісономію Ж.-П. Вернан. Доступ демосу до військової служби, яка належала до привілею аристократії та пов'язувалась зі статусом громадянина, зрівняння в правах аристократів вершників та гоплітів, ознаменували ціннісні зміни у свідомості громадян полісу. Для Ж.-П. Вернана символом таких змін стала військова фаланга, яка робила гопліта подібним до інших⁸. П. Відаль-Наке пропонує під подібністю розуміти рівноцінність, а не просто рівність⁹.

В.Дж. Росівач заперечує думку В. Еренберга з приводу використання Клісфеном аристократичного терміну ісономія для опису встановленого ним порядку, вважаючи доцільним вживання його відносно обидвох типів правління, як не одноосібних. У пісні Гармодія ісономія виступає в якості рівного права правомочних громадян, натомість реформи Клісфена, Ефіальта та наступні демократичні

перетворення сприяли поступовому розширенню ісономії на всіх громадян¹⁰. Г. Влостос вважає найбільш вірогідним застосування ісономії на позначення нового порядку, встановленого Клісфеном. Він наголошує, що розуміння ісономії, як рівності аристократії, тобто для позначення відновлення режиму, який існував до встановлення тиранії Пейсістрата, немає достатніх підстав, оскільки режим, встановлений Солоном, був пов'язаний з евномією та базувався на майновому цензі, а не походженні¹¹.

Протиставляючи ісономію принципам евномії, Дж. Ломбардіні наводить кілька можливих її визначень – рівність перед законом, підтримувану законом, або рівність політичної участі. В умовах наявності соціальної нерівності громадян, ісономія передбачала рівну участь у реалізації влади, доступ до управління полісом, законотворчої діяльності¹².

Ісократ наводив дві форми рівності, характерні для попередніх поколінь – рівність громадян у правах та можливість кожного громадянина отримати належне йому за заслугами¹³. Ісономія розглядалась основою збереження блага полісу. Фулідід зауважував, що якби фесалійці дотримувались давнього звичаю ісономії, замість встановлення правління олігархії, то спартанський полководець Брасід не мав би успіху на їх землі¹⁴. Лісій вбачав шлях до порятунку афінської держави в збереженні права всім громадянам брати участь в управлінні державою¹⁵. Поряд з тим, рівність мала відносний характер, оскільки в умовах соціальної нерівності, багатство та походження справляли значний вплив на доступ до посад¹⁶.

В умовах політичної рівності ісегорія – рівне право на свободу голосу, забезпечувала громадянську активність, реалізацію права обирати і бути обраним¹⁷. Г. Влостос відзначає взаємопов'язаність принципів ісономії, ісегорії та ісократії, їх виключне значення для демократичного розвитку полісу¹⁸. Дискусії навколо часу впровадження ісегорії пов'язані з трактуванням дослідниками вживання даного слова Геродотом. Й. Накагетава приймає визначення ісегорії, як права кожного громадянина звертатись до еклесії та наводить дві позиції щодо періоду його впровадження. За Г.Т. Гріффітом, ісегорія можлива в умовах розквіту демократії, відповідно, введена в результаті реформи Ефіальта, вона була реалізована в повному обсязі лише за часів Перикла. Дж. Льюїс відносить впровадження ісегорії до реформ Клісфена¹⁹.

В якості принципу функціонування громадянської общини ісегорія прирівнювалась до політичної свободи як такої, або політичної рівності²⁰. Подібна конотація, яку отримала ісегорія, є наслідком її

значення для функціонування колективу громадян, адже лише наявність права політичного голосу забезпечувала реалізацію можливості приймати участь у формуванні внутрішньої та зовнішньої політики полісу.

Виключно важливою чеснотою та цінністю полісу розглядалась справедливість, діке. Забезпечення справедливості покладалось в основу політичного успіху та стабільності суспільства. Справедливість вважалась тісно пов'язаною з рівністю громадян, похідною від ісономії²¹. Аристотель називав справедливість регулюючою нормою політичного спілкування²². Справедливості члени громадянської общини мали дотримуватись в усьому: у розподілі коштів, доступі до управління, наданні почесей. Аристотель вживав поняття справедлива рівність та зауважував, що рівність у правосудді – це справедливість відповідно до достоїнств. Почесті і похвала, отримані внаслідок обговорення якостей громадянина та визнання його достойним, вважались правом рівного²³. Прагнення до визначених законами рівних прав для всіх громадян пояснювалось рівністю афінян за походженням. Відповідно, кращі громадяни мали відзначатись не заможністю, знатністю та красою, а доблестю і розумом²⁴.

Саме справедливість має бути в основі законів, які пропонує Платон при будівництві держави. Справедливість водночас є основою рівності людей нерівних за своєю природою, надання почесей яким має залежати від їх добродішності та виховання²⁵.

Повага до богів, предків та батьків виходила з релігійно-світоглядних уявлень еллінів. Доводячи велич афінян, Сократ у промові Аспазії підкреслює шанування ними богів і справедливості²⁶. Про необхідність пам'ятати про богів та героїв, які володіють місцевістю, зберігати їх культу, шанувати предків та віддавати належну їм данину відзначав Ісократ у зверненні платейця до афінян²⁷. Лікурґ Афіньський також зауважував, що афіняни відрізняються від інших людей благочестивим ставленням до богів, повагою до предків та відданістю батьківщині²⁸. Аристотель порівнював стосунки предків та потомків з відносинами царя та підданих, заснованими на почесному ставленні. Подібно до того, як громадянин вшановує богів, він зобов'язаний надавати почесі батькам. Батько шанувався за подароване життя, виховання та освіти²⁹. За словами Ісократа, заснувавши перші міста, предки афінян зберігали повагу до богів та справедливість у ставленні до людей³⁰. Ставлення дітей до батьків навіть визначалось законами³¹.

Подібну систему цінностей відображає й Платон, пропонуючи суддям вважати невинними та такими, що заслуговують на смертну

кару тих громадян, які нанесли дуже сильну образу богам, батькам або державі³².

Шанування богів проявлялось у приватних та публічних жертвоприношеннях, значенні храму божества, характері покарань за звинуваченнями у нечесті перед релігією. Громадянин повинен був здійснювати жертвоприношення на домашніх та суспільних вівтарях перед вступом на посаду та військовим походом³³. Необхідність для Ісхомаха мати великі статки Сократ у «Домострої» пов'язував у тому числі з потребою приносити багато жертв, «інакше, напевне, ні боги, ні люди не стали б терпіти тебе»³⁴. Вівтар був не лише способом освячення дій громадянина, а й захисником. Спроби знайти порятунок біля вівтаря або в храмі були типовим явищем під час військових конфліктів, винесення вироків. За вчинення злочинів проти релігії, як то крадіжка релігійних предметів, насміхання над культами, карали штрафом, атімією, вигнанням, смертною карою. Покарання у вигляді заборони з'являлись на площі та в храмах було накладено на Андокіда через наругу над Елевсінськими містеріями, спочатку ж його хотіли піддати смертній карі³⁵.

Обов'язком громадянина було піклуватись про благо полісу та ставити його вище власного. У промові Нікія до народних зборів перед експедицією на Сицилію зазначалось, що хороший громадянин навіть у власних інтересах має піклуватись про благо Батьківщини. Подібний обов'язок покладався на всіх достойних громадян, особливо на посадових осіб³⁶. Звертаючись до заслуг предків, Ісократ відзначав вищу цінність для афінян спільного блага, доброго імені та слави³⁷. Так, Аполлодор наголошував, що діючи в інтересах держави, він продовжував виконувати обов'язки трієрарха, попри закінчення терміну літургії, не зважаючи на витрати та проблеми у домашніх справах³⁸. Суспільна думка визнавала за заможними громадянами обов'язок приносити користь полісу виконанням літургій³⁹.

Ставлення громадянина до полісу базувалось на патріотизмі та громадянській відповідальності як наслідок тісного зв'язку з громадянською общиною⁴⁰. Громадянські права та привілеї могли бути повністю реалізовані лише в межах того полісу, до якого належав громадянин, та державного ладу, сформованого та освяченого традиціями предків. Звідси виходило апелювання до звичаїв предків та заклик до збереження державного ладу, з яким звертався до афінян у своїй промові Лісій⁴¹.

Отже, ціннісні пріоритети громадянської общини у Давніх Афінах стали наслідком розвитку полісу та залежали від встановленого політичного ладу. Соціалізація та інкультурація відповідно до

пануючих цінностей та соціальних норм мали забезпечити відповідність громадянина способу думок і дій держави⁴². Полісні цінності – ісономія, ісегорія, справедливість, піклування про благо полісу, шанування богів, предків та батьків, були ідейною базою функціонування громадянської общини та втілювались в образі громадянина – активного учасника життя полісу.

¹ Бузескул В.П. История афинской демократии. – СПб., 2003. – С. 206;

Вернан Ж.-П. Происхождение древнегреческой мысли / Общ. ред. Ф.Х. Кессиди, А.П. Юшкевича. – М., 1988. – С. 81; Кругликова Г.И.

Образцовый гражданин в Афинском полисе: проблемы общественного долга и идеалов // Современные проблемы подготовки специалистов по социальной работе и социальной педагогике. – Вып. 1: Материалы Междунар. III науч.-практ. конф., 27-28 марта 2003 г., г. Екатеринбург. – 2003. – С. 180.

² Тиртей. Благозаконие. К согражданам // Эллинистические поэты. VIII-III вв. до н.э. Эпос, элегия, ямбы, мелика; Изд. подгот. М.Л. Гаспаров, О.П. Цыбенко, В.Н. Ярхо. – М., 1999. – С. 232-236; Smith A.C. Polis and personification in classical Athenian art. – Leiden. Boston, 2011. – P. 72.

³ Туманс Х. Две потестарные модели в древней Греции // Проблемы античной истории. – СПб., 2003. – С. 127.

⁴ Smith A.C. Op.cit. – P. 73; Vlastos G. Isonomia // AJP. – 1953. – Vol. 74, No. 4. – P. 341, 351.

⁵ Ставнюк В.В. Становлення афінського поліса. – К., 2005. – С. 131-134.

⁶ Vlastos G. Op.cit. – P. 339.

⁷ Туманс Х. Указ.соч. – С. 130; Суриков И.Е. Аристократия и демос: политическая элита архаических и классических Афин. – М., 2009. – С. 109-110.

⁸ Вернан Ж.-П. Указ.соч. – С. 80-82.

⁹ Видаль-Наке П. Черный охотник. Формы мышления и формы общества в греческом мире / Под. ред. С.Г. Карпюка. – М., 2001. – С. 115.

¹⁰ Rosivach V.J. The tyrant in Athenian democracy // Quaderni Urbinati di Cultura Classica. – 1988. – Vol. 30, No. 3. – PP. 49-50.

¹¹ Vlastos G. Op.cit. – P. 339-344, 355-359, 366.

¹² Lombardini J. Op.cit. – P. 394.

¹³ Исократ. Речи. Письма. Малые аттический ораторы. – М., 2013. – С. 135.

¹⁴ Фукидид. История / Пер. с греч. и прим. Г.А. Стратановского, отв. ред. Я.М. Боровский. – Л., 1981. – С. 195.

¹⁵ Лисий. Речи / Пер. с древнегреч. С.И. Соболевского. – М., 1994. – С. 287.

¹⁶ Бузескул В.П. Указ.соч. – С. 214.

¹⁷ Lewis J.D. Isegoria at Athens: when did it begin? // Historia. – 1971. – Bd. 20, H. 2/3. – P. 129; Nakategawa Y. Isegoria in Herodotus // Historia. – Bd. 37, H. 3. – 3rd Qtr., 1988. – P. 259; Рогожа М.М. Домодерні моделі громадянського життя: античний поліс як простір громадянської моралі // Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. – 2009. – № 91-93. – С. 36.

-
- ¹⁸ Vlastos G. *Op.cit.* – P. 356; Galpin T.J. The democratic roots of Athenian imperialism in the fifth century b.c. // *CJ.* – Dec., 1983 - Jan., 1984. – Vol. 79, No. 2. – P. 101.
- ¹⁹ Nakategawa Y. *Op.cit.* – P. 258-260.
- ²⁰ Бузескул В.П. Указ.соч. – С. 122, 206, 309; Lewis J.D. *Op.cit.* – P. 129.
- ²¹ Balot R.K. *Greek Political Thought.* – Oxford, 2006. – PP. 16-17.
- ²² Аристотель. Политика // Сочинения. В 4-х т. / Под ред. А.И. Доватура, Ф.Х. Кессиди. – М., 1983. – Т. 4. – С. 380.
- ²³ Аристотель. Никомахова этика. Указ.соч. – С. 150, 159, 230; Аристотель. Большая этика. Указ.соч. – С. 327; Демосфен. Речи. В 3-х т. / Отв. ред. Е. С. Голубцова, Л.П. Маринович, Э.Д. Фролов. – М., 1994. – Т. 1. – С. 17.
- ²⁴ Платон. Менексен // Сочинения. В 4-х т. / Пер. с древнегреч. В.С. Соловьева, М.С. Соловьева, С.Я. Шейнман-Топштейн и др.; общ. ред. А.Ф. Лосева, В.Ф. Асмуса, А.А. Тахо-Годи. – М., 1990. – Т. 1. – С. 146-147.
- ²⁵ Платон. Законы // Сочинения. В 4-х т. / Пер. с древнегреч. А.Н. Егунова, С.П. Кондратьева, С.Я. Шейнман-Топштейн и др.; общ. ред. А.Ф. Лосева, В.Ф. Асмуса, А.А. Тахо-Годи. – М., 1994. – Т. 4. – 1994. – С. 208.
- ²⁶ Платон. Менексен Указ.соч. – С. 145.
- ²⁷ Исократ. Указ.соч. – С. 298-299.
- ²⁸ Ликург. Речь против Леократа / Пер. с древнегреч. Т.В. Прушакевич, ред. К.М. Колобова // ВДИ. – 1962. – № 2. – С. 165.
- ²⁹ Аристотель. Никомахова этика. Указ.соч. – С. 236, 247.
- ³⁰ Исократ. Указ.соч. – С. 249.
- ³¹ Демосфен. Указ.соч. – С. 498.
- ³² Платон. Законы. Указ.соч. – С. 308.
- ³³ Ксенофонт. Воспоминания о Сократе // Воспоминания о Сократе / Пер. с древнегреч. С.И. Соболевский. – М., 1993. – С. 5.
- ³⁴ Ксенофонт. Домострой. – С. 202.
- ³⁵ Лисий. Указ.соч. – С. 87-89.
- ³⁶ Фукидид. Указ.соч. – С. 266-268.
- ³⁷ Исократ. Указ.соч.. – С. 58-59.
- ³⁸ Демосфен. Речи. – Т. 2. – С. 169.
- ³⁹ Там само. – С. 22; Ликург. Указ.соч. – С. 185.
- ⁴⁰ Фукидид. Указ.соч. – С. 266.
- ⁴¹ Лисий. Указ.соч. – С. 286-287.
- ⁴² Демосфен. Речи. В 3-х т. / Отв. ред. Е.С. Голубцова, Л.П. Маринович, Э.Д. Фролов. – М., 1994. – Т. 1. – С. 16.